

HACCÂC B. YUSUF

(Hayatı ve Faaliyetleri)

Arş.Gör.Ali DELİCE*

Biz bu çalışmamızda Emevî Devlet idaresinde Abdülmelik ve oğlu Velid dönemlerinde yaklaşık yirmi beş yıl valilik yapmış, bir takım siyâsî, ekonomik ve kültürel icraatlarda bulunmuş olan Haccâc b. Yusuf'un biyoğrafisini ve faaliyetlerini ele almayı amaçladık.

A-Hayatı

Doğum tarihi konusunda bir takım farklı görüşler olmasına rağmen¹biz onun öldüğü zaman (95/714)² kaç yaşında olduğu ile ilgili bilgilerden hareket ettiğimizde doğum tarihinin 41/662 olduğunu söyleyebiliriz.

Haccâc, Mekke'ye yakın Taif şehrinde doğmuştur. Onun nesebi ise; Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yusuf b. el-Hakem b. Ebi Akil b. Mes'ud b. Amir b. Muattib b. Mâlik b. Ka'b b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Kusayy'dır³.Annesi Fâriğa bnt.Hemmam b.Urve b. Mes'ûd es-Sekafi'dir⁴.Annesi Yusuf b. Hakem ile

¹ * Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi

¹İbn Hacer, **Tehzibü't-Tehzib**, Beyrut ty., II, 210; ez-Zirikli, **el-A'lam, Kamüs Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Musta'rabîn ve'l-Müsteşrikin**, 5.baskı, Beyrut 1980, II, 175.

²Kaynakların genelinde onun ölüm tarihi 95/714 olarak geçer. Öldüğünde ise çoğunlukla 54 yaşında olduğu belirtilir. Bk Ya'kûbi, **Tarihu'l-Ya'kûbi**, Beyrut ty. II, 290; Belazûri, **Fütûhu'l-Buldan**, Çev.,Mustafa Fayda, Ankara 1987 s.,712; Dırar Salih Dırar, **Haccac b. Yûsuf es-Sekafi**, Beyrut 1390s.34; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükûtu**, Çev.Fikret Işıltan, Ankara 1963, s.119; İbn Hallikan'a göre ise, 92/711 yılında ölmüştür. Bk. İbn Hallikan,**Vefeyatü'l-A'yan**, Beyrut ty.,II, 53.Bazılarına göre ise öldüğünde 52 yaşındaydı. Bk. H.Lammens, "Haccac", **İslam Ansiklopedisi, (İ.A.)**, (M.E.B.), İstanbul 1977, V, 20; Brockelman, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**,Çev. Neşet Çağatay, Ankara 1954, s. 91.

³İbn Hallikan, II,29; İbn Kuteybe, **Kitabü'l-Mearif**, Beyrut 1970, s.173; İbn Manzûr, **Muhtasarı Tarihi Dimaşk Li İbn Asakir**, Şam 1984, VI, 200.

⁴İbn Hallikan, II, 29; Dırar Salih, s.23.

evlenmeden önce Arabların ileri gelen tabiblerinden Taif'li Haris b. Kelede ve daha sonra da Muğire b. Şu'be ile evlilik yapmış ve boşanmıştır⁵

Haccâc'ın gençliğinin ilk dönemlerine ait pek az bilgi vardır. Bazılarına göre, onun gençlik devresi ve siyasi hayatının başlangıç dönemi hakkındaki bilgiler hasımları tarafından tahrif edilmiş, bazı bilgiler de onu hiciv etmek için verilmiş gerçek olmayan bilgilerdir⁶

Haccâc'ın, küçük yaşlarda ilim öğrenmek için Küttab'a verildiği ve daha sonra da bir ara Taif'te öğretmenlik yaptığı belirtilir⁷. Kur'an'ın tamamını olmasa bile çoğunu ezberlediği, sonra da Taif'te çocuklara Kur'an öğrettiği rivayet edilir⁸. Taif şehrinden ayrılıncaya kadar bu görevini sürdürmüştür. Okur-yazar oranının çok düşük olduğu bir dönemde Haccâc'ın ve hatta babasının öğretmenlik yapacak bir düzeyde okur-yazar olması, onun asil ve kültürlü bir aileden geldiğini ortaya koymaktadır⁹.

Yaklaşık yirmi beş yıldır bulunduğu valilik görevleri boyunca Emevî Devletine bağlı bir vali olarak hayatını sürdüren Haccâc, 95/714 yılında kendi kurduğu Vâsıt şehrinde vefat etmiştir¹⁰. Vefat ettiğinde geride pek fazla bir şey bırakmamıştır. Bıraktığı şeyler, bir Kur'an, üçyüz dirhem para, bir kılıç, bir at, bir rahle ve vakıf olan yüz adet zırhtan ibarettir¹¹.

⁵Mes'ûdi, **Mürûcu'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher**, Thk., Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1964 III, 132; İbn Hallikan, II, 29; Dırar Salih, s.23.

⁶Lamens, "Haccac", **İ.A.**, V, 18

⁷M.G.S.Hodgson, **İslamın Serüveni**, Çev.Komisyon, İstanbul 1993, I, 193; P.K.Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 326. İbn Hallikan ise, hem Haccac'ın hem de babasının birlikte öğretmenlik yaptığını belirtir. Bk. İbn Hallikan, II, 29.

⁸Dırar Salih, s.26.

⁹İrfan Aycan, "Haccac b. Yusuf", **Bizim Dergah Dergisi**, Haziran 1993, s.39

¹⁰Ya'kubi, **Tarih** II, 290; el-Işş, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, Dımaşk s. 224; Lammens onun mide kanserinden öldüğünü ve kabrinin nerede olduğunun bilinmediğini belirtir. Lammens, "Haccac", **İ.A.**, V,20, İstanbul 1977.

¹¹İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut 1965, IV, 585; İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, thk Ahmet Ebu Hakim vd., Beyrut ty.IX,133.

B-Haccâc'ın Abdülmelik Dönemindeki Faaliyetleri

Yezid'den sonra hilafete geçen ancak çok kısa bir süre sonra hilafetten çekilen II.Muaviye'nin yerine 64/683 yılında Cabiye¹² toplantısında alınan karar üzerine Mervan b. el-Hakem geçti. Mervan, öncelikle Şam'da bulunan Abdullah b. Zübeyr taraftarı Dahhak b. Kays el-Fihri ile mücadele etti. Merc-i Râhit denilen yerde Kaysîlerle Kelbîler arasında çıkan savaşta Kaysîleri temsil eden Dahhak'ın ordusu yenildi. Mervan, bu galibiyetten sonra Hicaz'da bulunan ve asıl rakip olarak kabul ettiği Abdullah b. Zübeyr üzerine Hubeys b. Dülce komutasında bir ordu gönderdi. "Rebeze savaşı" adı verilen bu savaşta Mus'ab'ın ordusu bu sefer Şamlılara karşı galib geldi ve çoğunu kılıçtan geçirdi. Bu savaşta Haccâc ve babası Yusuf b. Hakem de bulunmaktaydı ve bunlar hayatlarını kurtaranlar arasındaydılar¹³.

Haccâc'ın ve babasının Abdullah b. Zübeyr'e karşı Emevîlerin yanında yer almalarının sebebi ise; Sakif kabilesinin Emevîlerle müttefik bir kabile olmasıdır. Haccâc'ın da ait olduğu Sakif kabilesinin Ümeyye oğulları ile olan birliktelikleri daha İslam öncesine dayanmaktaydı. İslam döneminde İslama karşı koyma noktasında ve ticari yönden birlikteliklerini pekiştirmişlerdir¹⁴. Emevîlerin bu ana kadar yaptıkları icraatlar özellikle, Hicaz bölgesi halkının Devlete karşı olan nefretini artırmıştı. Emevîlerin tarafını tutan Sakif kabilesinin bu gelişmelerden menfi şekilde etkilenmesi kaçınılmazdı. Hatta Emevîlere karşı gösterilen tepki, belki de Haccâc'ın ve ailesinin Taif'i terkedip Şam'a gitmelerinde bir etkidir¹⁵.

¹²Cabiye; Dımaşk'ın 80 km kadar güneybatısında Harran bölgesindeki Cevlan'da bugünkü Neva'ya çok yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdir. Bkz. Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l-Buldan**, Beyrut 1979, II, 91. Toplantıda alınan karara göre, Mervan hilafete geçecek ondan sonra da sırasıyla Halid b. Yezid ve Amr b. Said el-Eşdak geçecekti. Ancak bu böyle olmadı, Mervan kendi oğullarını veliat atadı. Bkz. İbnü'l Cevzi, **el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Ümem**, Beyrut 1992, VI, 27; Mustafa Fayda, "Cabiye" **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1992; İsmail Yiğit, "Emeviler", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1995, XI, 91; Abdülkerim Özaydın, "Eşdak", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1995, XI, 460-461.

¹³Ya'kubi, **Tarih**, II, 256; İrfan Aycan, "Haccac b. Yusuf", **Bizim Dergah**, s. 41.

¹⁴Daha geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Emevi İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü" **Din Öğretimi Dergisi**, Ankara 1989, s. 69.

¹⁵İrfan Aycan, "Haccac b. Yusuf", s.41.

Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilmesinden önce almış olduğu küçük çaptaki bir kaç görevleri saymazsak Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilme görevi onun Emevî iktidarında almış olduğu en önemli görevdir. Haccâc'ın bu göreve getirilmesi, onun liyakatıyla ilgilidir. Kaynaklarımız bu göreve Haccâc'ın bizatihi kendisinin talip olduğunu belirtirler. Buna mesned olarak da Abdullah b. Zübeyr'i öldürmüş olarak gördüğü rüyası gösterilir¹⁶.

Haccâc, ilk önce Mekke yakınlarında bulunan ve kendi doğduğu yer olan Taife geldi ve orada karargah kurdu. Buradan Beytullahi'l-Haram'a sığınmış bulunan İbn Zübeyr üzerine saldırılar düzenlemeye başladı¹⁷.

Abdülmelik, Haccâc'ı gönderirken beraberinde bazı talimatlar vermişti. Bunlar arasında Mekke'ye karşı derhal saldırıya geçmeyip, önce barışı denemesi vardı, ancak Haccâc, bu talimata pek aldırış etmedi¹⁸. Mekke kuşatmasının uzaması tabiatıyla şehirde hayatın felç olmasına ve bir takım olumsuzluklara yol açtı. Açlık ve fiatların anormal derecede artması sonucu Abdullah b. Zübeyr'in taraftarları İbn Zübeyr'e Suriyelilerle barış yapması teklifinde bulundular. Fakat İbn Zübeyr, onların bu görüşlerini reddetti¹⁹. Abdullah b. Zübeyr'in teklifi kabul etmediğini gören taraftarları yavaş yavaş onun etrafından dağılarak Haccâc'a teslim olmaya başladılar. Ayrılanlar arasında İbn Zübeyr'in iki oğlu Hamza ve Ubeyd de vardı. İbn Zübeyr, Şamlıları Hacûn²⁰ denilen yere kadar uzaklaştırdı. Ancak kuşatmanın yaklaşık yedi ay²¹ kadar uzaması sonucu az bir taraftarı ile kalan İbn Zübeyr, Suriyeli askerler tarafından öldürüldü (73/692). Haccâc, İbn Zübeyr'i

¹⁶Taberi, **Tarihu'l-Ümeme ve'l-Müluk**, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl, Mısır 1971, VI, 174; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 349; İbn Kuteybe, **el-İmame ve's-Siyase**, Kahire 1963, I, 28; İbn Abdî Rabbih, **el-Ikdü'l-Ferid**, Kahire 1962, V, 13; Süheyl Zekkar, **Tarihu'l-Arab ve'l-İslam, Dımaşk 1975** s. 163; İrfan Aycan, **Hicri İlk Üç Asırda Zübeyri Ailesinin Siyasi ve İlmi Hayattaki Yeri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1984; H.D.Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1990, I, 146.

¹⁷Taberi, VI, 174; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 349; İbn Kuteybe, **el-İmame**, I, 30; İbnü'l-Cevzi, **Muntazam**, VI, 119; Süheyl Zekkar, s.163.

¹⁸İbnü'l-Cevzi, **Muntazam**, VI, 119; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul 1989, II, 345.

¹⁹İbn Kesir, **el-Bidaye**, VIII, 329.

²⁰Hacûn; Mekke'ye 3 km uzaklıkta bir yerdir. Bk. Yakut, II, 225

²¹Brockelman, s.91. Ancak kuşatmanın süresi ile ilgili farklı rakamlar da verilmiştir.

Bkz. İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 124; İbn Sa'd, **et-Tabakatü'l-Kübra**, Beyrut ty, V, 228; İbn Kesir, **el-Bidaye**, VIII, 334.

öldürdükten sonra Mekke'ye girdi. Böylece Mekke halkı da Haccâc'ın vasıtasıyla Abdülmelik'e biat etti²².

Haccâc, 74/693 yılında Abdullah b. Zübeyr'e karşı kazandığı başarıdan sonra Hicaz, Yemen ve Yemame valiliğine atandı²³. Medine'ye vardığında orada bir veya iki ay kadar kaldı. Kaldığı süre içerisinde herhangi bir olay çıkmadı. Ancak Haccâc'ın Medine halkına çok kötü davrandığı, onları sürekli küçümseyici ve aşağılayıcı bir şekilde davrandığı rivayet edilir. Hatta Peygamber (s)'in sahabilerinden Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah ve Sehl b. Sa'd'ı yakalayarak zimmîlere yapılan muamele gibi onların ellerine ve boyunlarına kurşun döküp mühürlettiği belirtilir²⁴.

Haccâc, iki veya üç sene Mekke, Medine, Yemen ve Yemame valiliği yaptıktan ve buralarda sükûneti sağladıktan sonra 75/694 yılında Irak'a vali olarak atandı²⁵. Irak'a vali olarak atandıktan sonra Kûfe'ye baskın yaparcasına giren Haccâc, önce mescide gitti ve minbere çıktı. Yüzünü tanınmamak için kırmızı bir ipek örtü ile kapatmıştı. "Halkı yanıma toplayınız" diye seslenerek²⁶ meşhur konuşmasını yaptı²⁷.

Haccâc, Kûfe'lilere karşı sert ve acımasız bir politika uygulayacağını bu konuşmasıyla ortaya koymuştur. Konuşmasının ardından Haricilere gönderdiği meşhur komutan Mühelleb'in ordusuna katılacaklara harçlıklarının dağıtılmasını, üç gün içerisinde Mühelleb'in ordusuna katılmayanların kafasını uçuracağını ve mallarını da yağmalayacağını belirtti²⁸. Bu tehdit edici konuşmasından sonra herkes Mühelleb'in ordusuna katıldı. Hatta, Mühelleb, bu durumu görünce "Gerçekten, Irak'a bugün erkek bir adam vali olmuştur"²⁹dedi.

²²Makdisi, **el-Bed' ve'-Tarih**, Beyrut ty., II, 26.

²³Taberi VI, 195; İbnü'l-Esir, **el-Kamil** IV, 358; İbn Kuteybe, **el-İmame** I, 31.

²⁴Taberi, VI, 195; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 359; Süyûti, **Tarihu'-Hulefâ**, tkh., Muhammed Muhyiddin bt,by s. 215; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX, 3.

²⁵Taberi, VI, 202; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 374; Ya'kûbi, II, 274; Mes'ûdi, III, 122; İbn Haldun, **Kitabü'l-Iber ve Divanü'l-Mübtade-i ve'l-Haber**, nşr., Halil Şehhade vd., Beyrut 1988 III, 41; Süyûti, s. 215; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX, 8.

²⁶Taberi, VI, 202; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 374; Mes'ûdi, III, 133; Ya'kûbi, II, 273.

²⁷ Mes'ûdi, III, 135.

²⁸ Mes'ûdi, III, 135; İbn Manzur, VI, 108; Işş, s. 215; Makdisi, II, 29-30.

²⁹ İbn ü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 164; Dırar Salih; s. 53.

Haccâc, Kûfe'de yerine Urve b. Mûğire b. Şu'be'yi vekil bırakarak Basra'ya gitti (75/694)³⁰. Burada da tıpkı Kûfe'deki konuşmasına benzer³¹ aşağılayıcı bir konuşma yaptı. Haccâc, Basra'dan sonra Rustakabaz'a³² gitti. Burası ile Mühelleb'in karargah'ı arasında 18 fersahlık bir mesafe vardı. Haccâc'ın buraya gitmesinin amacı; Mühelleb'i ve askerlerini Hâricilere karşı buldukları yerde psikolojik olarak desteklemektir³³.

Haccâc, aldığı sert tedbirlerle bir yandan Kûfe ve Basra'da sükuneti sağlarken diğer yandan da Mühelleb'e takviye kuvvetleri gönderdi. Böylece Fars bölgesindeki Katari b. Füc'a komutasındaki Hâriciler 77/697 yılında yenildi, liderleri de öldürüldü. Basra bölgesini tehdit altında tutan Fâris bölgesi Hâricilerinden başka bir de Musul bölgesinde faaliyetlerde bulunan Hâriciler vardı. Bunların başında Temim kabilesinden olup Sufriyye'den ilk isyan eden Salih b. Müserrih'in isyanı gelmektedir (76/695)³⁴. el-Cezire valisi Muhammed b. Mervan, Adî b. Umeyra'yı 1000 kişilik bir ordu ile Salih'in üzerine gönderdi. Ancak Adî'nin ordusu Salih'in ordusuna yenildi. Haccâc, bunun üzerine Hâris b. Umeyra'yı 3.000 kişilik bir ordu ile gönderdi. Çıkan çatışmada Salih öldürüldü ise de Şebib b. Yezid, beraberindekilerle kaçmayı başardı. Şebib b. Yezid, Salih b. Müserrih'in ölümünden sonra arkadaşlarından kendisi için biat aldı³⁵ ve 76/696 yılında Haccâc'a karşı ayaklandı. Hârici fırkalardan Harûriyye koluna mensub olan³⁶Şebib, Hârici liderler arasında Haccâc'a zor ve sıkıntılı anlar yaşatan liderdir. Onun, Haccâc'ın 25 komutanını öldürdüğü söylenir³⁷. Haccâc, Şebib üzerine bir çok komutanlar gönderdiyse de çoğunda Haccâc'ın komutanları başarısız oldular. İki defa Kûfe'ye girmeyi başaran Şebib'e karşı Haccâc, sonunda Abdümelik'ten yardım istemek zorunda kaldı. Güçlü komutan Süfyan b. Ebred el-Kelbî ile giriştiği mücadelede mağlup olan Şebib, Ahvaz bölgesindeki Düceyl nehrinden geçerken atından düşerek boğuldu. Böylece

³⁰Taberi,VI,210;İbn Haldun, **Tarih**, III, 42.

³¹İbnü'l-Cevzi, VI,164; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX, 11; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 479.

³²Rustakabaz; Bağdat ile Ahvaz arasında bir yerdir. Bk.Yakut, III, 90.

³³Taberi,VI,211;İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,381;Hudari,**ed-Devletü'l-Ümeviyye**,s.479.

³⁴Taberi, VI, 215; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 391; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**,s.496.

³⁵İbnü'l-Cevzi, VI,181; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 497.

³⁶Ya'kûbi, II, 274.

³⁷Adnan Demircan, **Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993s. 131.

Ezrâkîlerden sonra Sufriiler de tesirsiz hale getirilmiş oldu. şebib'in ölümünden sonra Cûha bölgesinde Ebû Ziyad el-Murâdî ayaklandı. Haccâc, ona karşı da el-Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi gönderdi. Ebû Ziyad ve askerleri öldürüldü³⁸. Ebû Ziyad'dan sonra Bahreyn civarında oturan Abdül-Kays'dan biri olan Ebû Ma'bed isyan etti. Haccâc, onun üzerine de Basra valisi Hakem b. Eyyûb'u göndererek bu isyanı da bastırdı³⁹.

Abdûlmelik b. Mervan, Irak ve civarındaki Hâricilerin ayaklanmalarını bastırdıktan sonra doğudaki vilayetleri de tam olarak kendi hakimiyeti altına almak istedi. Bu yüzden 78/697-698 yılında Horasan ve aynı zamanda Sicistan valisi olan Ümeyye b. Abdulah b. Halid'i görevinden azlederek bu iki yeri de Irak ve Basra valisi olan Haccâc'a bağladı. Abdûlmelik'in buraları Haccâc'ın valiliğine bağlaması onun Irak'ta göstermiş olduğu başarısının semeresidir. Haccâc, hemen buralara birer vali atamakla işe başladı. Ezârîka Hâricilerine karşı üstün bir başarı sağlayan Mühelleb b. Ebi Sufra'yı Horasan valiliğine getirdi (78/697-698). Diğer taraftan Ubeydullah b. Ebi Bekre'yi de Sicistan valiliğine atadı⁴⁰. Ubeydullah, 78/698 yılında vali olarak atanmasından sonra bir yıl savaş yapmadı.79/699 yılında Rutbil'in haraç göndermemesi üzerine Haccâc, Ubeydullah'a haber göndererek Rutbil ile çarpışmasını ve ülkesini ele geçirmeden, kalelerini yıkıp askerlerini ise zincire vurmaktan geri dönmemesini emretti⁴¹. Ubeydullah, Haccâc'ın saldırma emrini aldıktan sonra Basra ve Kûfe halkından oluşan askerleriyle Rutbil'in üzerine yürüdü. Rutbil'in ülkesinin içlerine doğru ilerledi. Sonunda bütün yol ve geçitler Müslümanlara kapatılınca. Ubeydullah ve askeri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Ubeydullah 500.000 dirhem vermek, çocuklarından Nehar, Haccâc ve Ebû Bekre'yi rehin olarak bırakmak ve Rutbil vali kaldığı sürece onunla savaşmamak şartlarıyla barış yaptı⁴². Ancak Kûfelilerin başında bulunan ve Şii olan Şureyh b. Hânî ve arkadaşlarının barışa yanaşmamaları sonucu Ubeydullah da savaşa girmek zorunda kaldı. Fakat yenilmiş ve perişan olmuş bir vaziyette Rutbil'in ülkesinden çıktı⁴³.

³⁸Ya'kûbi, II, 275.

³⁹Ya'kûbi, II, 275.

⁴⁰Taberi, VI, 320; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 448. Ya'kûbi, II, 276; Wellhausen, s. 109

⁴¹Taberi, VI, 322; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 450.

⁴²Belazüri, **Fütûh**, s. 579-580.

⁴³Taberi VI, 323; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 451; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 203.

Haccâc, Ubeydullah'ın ve askerlerinin başına gelenleri öğrendikten sonra durumu Abdülmelik'e bildirdi. Ayrıca ondan Kûfeliler ve Basralılardan oluşacak büyük bir ordu hazırlamak hususunda izin aldıktan sonra orduyu hazırlamaya girişti (80/699-700)⁴⁴ ve Kûfe ile Basra'lılardan 20.000 asker toplayarak bu işi sıkı tuttu⁴⁵. Askerlerin maaşlarını tamamen ödediği gibi, bunun dışında fazlaca harcamalarda bulunup at ve silah temin etti. Bu 20.000 kişilik ordunun başına da Sicistan valisi olan Kinde kabilesinden Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı getirdi. Bu orduya her bakımdan mükemmelliği dolayısıyla "Tâvûslar Ordusu" adı verildi⁴⁶. Abdurrahman ordu ile birlikte Sicistan'a kadar gitti⁴⁷. Rutbil, böylesine büyük bir ordunun karşısında duramayacağını anlayınca ülkesini Abdurrahman'a terk ederek geri çekildi. Abdurrahman ele geçirdiği yerlere valilerini atadı ve sayısız ganimetler elde etti⁴⁸. Wellhausen, buna ilave olarak Abdurrahman'ın zabtettiği yerlere garnizon ve irtibatı sağlamak için posta memurları koyduğunu ve saldırıyı durdurmasının sebebi olarak da askerlerin dağ havasına alışamamalarını belirtir⁴⁹. Gerçekte ise Abdurrahman, Rutbil'in ülkesinde daha içerilere girmenin tehlikeli olacağını düşünerek saldırıyı durdurdu. Ayrıca bu yıl ele geçirilen yerlerin yeterli olacağını, gelecek yıl ilerileri daha iyi tanıdıkça gitmenin doğru olacağını içeren bir mektubu Haccâc'a gönderdi⁵⁰. Ancak Haccâc, ona ilerlemesi yolunda talimat verdi ve aksi takdirde görevden alacağı uyarısında bulundu. Mektubunda "Eğer emrimi yerine getirirsen mesele yok, aksi halde kardeşin İshak b.Muhammed'e komutanlığı bırak" şeklinde tehdit etti⁵¹.

⁴⁴Taberi, VI, 323; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 451.

⁴⁵Taberi, VI, 323; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 451; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 211; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX, 34; İbn Haldun, **Tarih**, III, 47.

⁴⁶Taberi, VI, 327; İbnü'l-Esir, IV, 454; İbn Haldun, **Tarih**, III, 47.

⁴⁷Taberi, VI, 328; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 455; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 212; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 480.,

⁴⁸Taberi, VI, 328-329; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 455; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 212.

⁴⁹Wellhausen, s.110.

⁵⁰Taberi, VI, 329; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 455; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 212; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s.480; Süheyl Zekkar, s.169.

⁵¹Taberi, VI, 335; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 461; İbn Haldun, **Tarih**, III, 47; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 480; Süheyl Zekkar, s. 169.

Abdurrahman, Haccâc'ın peşpeşe gelen mektuplarından sonra askerleri toplayarak durum değerlendirmesi yaptı⁵². Sonuçta Abdurrahman ve beraberindekiler önce Haccâc'a, sonra halifeye karşı ayaklandılar. Abdülmelik'in valisine karşı çıkmanın Abdülmelik'e karşı çıkmak olabileceği konusunda endişeler yayılınca Abdülmelik'e karşı da biatı bozdular⁵³. Böylece hareket sadece Haccâc'a karşı yapılmış bir hareket olmaktan çıkıp, Emevî Devletine karşı yapılmış bir hareket oldu. Abdurrahman'a halife olarak biat edenler arasında Şiîler, Hâriciler ve diğer hoşnut olmayan kitleler bulunmaktaydı.

Haccâc, Abdurrahman'ın kendisine itaatten vazgeçtiğini öğrenince Basra'ya geldi. Abdülmelik'e haber vererek kendisine acele asker göndermesini istedi⁵⁴. Abdülmelik b. Mervan, Haccâc'a kalabalık bir ordu topladı. Haccâc, Abdurrahman ile karşılaşmak üzere Basra'dan hareket etti ve Tüster'e⁵⁵ kadar geldi. Haccâc, Abdurrahman'a karşı öncü birlikler gönderdi. Bu öncü birlikler Düceyl nehri kenarında Abdurrahman'ın atlıları ile karşılaştı. Şiddetli bir çarpışmadan sonra Haccâc'ın öncü birlikleri bozguna uğradı (81/701)ve adamlarından pek çoğu öldürüldü⁵⁶. Haccâc, bu ilk bozgunundan sonra Basra'ya geri döndü. Abdurrahman'ın askerleri de onu takip ettiler. Haccâc, Basra'yı Abdurrahman'a bırakarak Zaviye'ye kadar geldi⁵⁷. Bütün Basra'lılar ve âlimler Haccâc ve beraberinde bulunan Şam'lılarla savaşmak üzere Abdurrahman'a biat ettiler. Abdurrahman'a biat etmelerinin sebebi, Haccâc'ın göndermiş olduğu zekat ve haraç toplama âmillerinin Haccâc'a yazdıkları mektubun içeriği idi. Zekat ve haraç memurları Haccâc'a zimmilerin müslüman olduklarını, şehirlere yerleştiklerini ve bundan dolayı da gelirlerin düştüğünü yazmışlardı⁵⁸. Haccâc da yazdığı mektupta "Herkesin kendi köy ve kasabasına çıkıp gitmesini"belirtiyordu. Haccâc bunları

⁵² İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 462; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 225; İbn Haldun, **Tarih**, III, 47.

⁵³ Taberi, VI, 338; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 464; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 481.

⁵⁴ Taberi, VI, 338; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 464; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 226; İbn Haldun, **Tarih**, III, 47; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s.481.

⁵⁵ Tüster; Bugünkü Huzistan şehrinin en büyüğüdür. Bk. Yakut, II, 29.

⁵⁶ Taberi, VI, 339-340; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 465; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 231, Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s.481; Süheyl Zekkar, s.171; Wellhausen, s. 111.

⁵⁷ Taberi, VI, 340; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 465; İbn Haldun, **Tarih**, III, 48.

⁵⁸ Taberi, VI, 341; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 465; T.W. Arnold, **İntişarı İslam Tarihi**, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s.94.

köylerine göndermekle tekrar cizyelerini almak istiyordu⁵⁹. Bu hadise onların Haccâc'dan nefret etmelerini sağlarken, Abdurrahman'a da biatı kolaylaştırıyordu.

82/701 Muharrem ayında Haccac'ın komutanlarından Süfyan b. Ebred, Abdurrahman'ın sağ kanadına hamle yaparak bozguna uğrattı. Irak'lılar geri çekilerek Abdurrahman ile Kûfe'ye gittiler. Abdurrahman'ın Kûfe'ye gitmesinin nedeni, Haccâc'ın Suriye ile olan ilişkisini kesmektir. Ayrıca yine Kûfe'nin isyan merkezi olması da onun oraya gitmesinde etkindir. Haccâc, Abdurrahman ile çarpışmak için Basra'dan ayrılp Kûfe üzerine yürüdü ve "Deyr Kurra"⁶⁰ denilen yerde karargah kurdu. Abdurrahman da "Deyru'l-Cemâcim"⁶¹de karargah kurdu (82 veya 83/701-702). Bu durum Şam'da Abdülmelik'i ve Şam'lıları tedirgin ve rahatsız ediyordu⁶². Çünkü aralarında seksenden⁶³ fazla çatışma olmuş ve sonuç alınamamıştı. Abdülmelik, devletin ileri gelenlerini toplayıp istişare yaptı. Sonuçta eğer Irak'lılar razı olurlarsa Haccâc'ı valilikten azletmenin, savaşmaktan daha iyi ve daha kolay olacağı görüşüne vardılar. Bu amaçla Abdülmelik oğlu Abdullah ile Musul bölgesinde bulunan kardeşi Muhammed b. Mervan'ı kalabalık bir ordu ile gönderdi⁶⁴. Abdülmelik, oğlu ve kardeşine, Irak'lılara Haccâc'ın azledilebileceğini⁶⁵, Şam'lılara verilen maaşın aynısının kendilerine de verileceğini, Abdurrahman b. Muhammed b.el-Eş'as'ın Irak'ta istediği yere

⁵⁹Taberi,VI,341; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**,IV,465.

⁶⁰Deyr Kurra; Kadisiyye ile Kûfe arasında 5 km.lik bir yer. Bk. Yakut, II, 526; M. Streck "Deyru'l-Cemacim", **İ.A.**, İstanbul ty. III, 576.

⁶¹ Deyru'l-Cemacim; Fıratın batısında, Kûfe'ye 7km uzaklıkta bir yer..Bk.Yakut, II, 503. Rivayete göre, İyad ile Behra kabileleri arasında çıkan savaşta İyad kabilesinden bir çok kimse öldürülmüştü. Savaş bitince ölülerini manastırın yanına gömmüşlerdi. Sonradan halk burasını kazdıklarında kafatasları çıktığından bu manastıra "Deyru'l-Cemacim" (Kafataslar Manastırı) adı verilmiştir. Bk. Belazüri, **Fütûh** s.406; İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 244; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s.482; M.Streck "Deyru'l-Cemacim", **İ.A.**, III, 576-577; Nuri Ünlü, "Deyru'l_Cemacim", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1992, IX, 270.

⁶² Taberi,VI,347; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,469; İbn Haldun, **Tarih**, III, 48;

⁶³ İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 244; Mes'udi, III, 139; H.İbrahim Hasan, **Dîni, Siyâsî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi**, Çev., İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985-198, I, 347; Wellhausen, s. 111.

⁶⁴Taberi,VI,347; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,469; İbn Kesir, **el-Bidaye**, IX,43-44; İbn Haldun, **Tarih**, III,48; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s.482; Süheyl Zekkar, s.172, Muhammed Ebu'l-Fadl, Ali Muhammed el-Becâvî, **Eyyâmü'l-Arab**, Beyrut 1408/1988 s. 466; Wellhausen, s. 112.

⁶⁵ Taberi, VI, 347; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,469; Wellhausen, s.112; M.Seligsohn, "Abdurrahman b. Muhammed", **İ.A.**, İstanbul 1940; I, 51.

gidip yerleşebileceğini ve Haccâc'ın yerine kendi kardeşi Muhammed b. Mervan'ın vali olarak atanacağını söylemelerini emretti. Aksi halde Haccâc'ın savaşı sevk ve idare edeceğini söylemelerini de istedi⁶⁶. Haccâc, kendisine bundan daha ağır gelen bir durumla karşılaşmamıştı. Çünkü o, Irak'luların Abdülmelik'in ileri sürdüğü teklifleri kabul edeceklerinden ve kendisinin de valilikten alınacağından korkuyordu. Bunun için Haccâc, Abdülmelik'e bir mektup yazdı. Mektubunda: "Sen, Irak halkına beni azletme imkanı verirsen, kısa zamanda sana karşı ayaklanacaklardır" diyerek böyle bir uygulamaya gitmemesini belirtti.⁶⁷ Ancak, Abdülmelik, Irak halkına Haccâc'ın görevden alınması teklifinin yapılmasından başka bir çözümü kabul etmiyordu. Son ana kadar üstünlük Abdurrahman'ın askerlerindeydi, ancak Haccâc'ın sağ kanadının komutanı olan Süfyan b. Ebred, Abdurrahman'ın sol kanadında bulunan Temim'li Ebred b. Kurra'nın üzerine hamle yaptı ve bozguna uğrattı. Abdurrahman askerlerini direnmeye da'vet etti ise de, Şam'lular karşısında fazla dayanamadı⁶⁸. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın Deyru'l-Cemâcim'de yenilmesinden sonra Haccâc, Kûfe'ye geri dönerek Abdurrahman'a katılanlardan tekrar biat aldı. Yalnız biat almadan önce insanlara yaptıklarından dolayı küfre girdiklerini ikrar ettiriyor, ondan sonra biatlarını alıyordu. Çok az kişi böyle bir beyandan kaçınma cesaretini gösterebilmiştir.

Iraklılar bundan sonra yavaş yavaş tekrar toparlandılar. Abdurrahman, Meskin'de halktan kendi adına tekrar biat aldı. Haccâc'ın ordusuyla günlerdir mücadele eden Abdurrahman Suriyeli bir birliğin bölgeyi iyi bilen bir kişinin önderliğinde arkalarından saldırması sonucu yenildi. Askerlerin çoğu bataklıkta boğuldu. Abdurrahman ise, Kirman üzerinden Sicistan'a geçti. Fakat Büst valisi onu Haccâc'a teslim etmek için tutukladı. Bu sırada önceden anlaşma yaptığı Rutbil onu kurtardı. Ancak Haccâc, Rutbil'i çeşitli vaat ve tehditlerle Abdurrahman'ı kendisine teslim etmeye ikna etti. Haccâc'ın elinde işkenceyle ölmektense intiharı tercih eden Abdurrahman kendisini yüksek bir yerden bir uçuruma atarak hayatına son verdi (84/704). Abdurrahman'ın

⁶⁶Taberi, VI, 347; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV, 470; İşş, s.218; Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**,s.482; Süheyl Zekkar, s. 172; Wellhausen, s. 112.

⁶⁷Taberi,VI,348; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,470; Süheyl Zekkar, s. 172.

⁶⁸Taberi,VI,363; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,480-481;İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam**, VI, 246; İbn Abd Rabbih, V; 53.

ölümü ile uzun zamandır Emevî hanedanını tehdit eden bu doğu eyaletindeki karışıklıklar da tamamen ortadan kalkmış oldu. Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ın ve beraberinde bulunan âlim ve kurrâ'nın katıldığı bu hareketin çıkış sebebi konusunda bir takım farklı görüşler ileri sürülmüştür:

Julius Wellhausen'a göre, ilk başta Abdurrahman'ın ve beraberindekilerin bu isyanının hiç bir dini yanı yoktur⁶⁹. Wellhausen, Alfred Von Kremer'in, Abdurrahman'ın önderliğinde gerçekleşen bu isyanın sebebini mevâlîye dayandırıldığını nakleder. Kremer'e göre, "Mevalinin, yani Kûfe ve Basra'da müslüman olmuş teb'a'nın, hakim olan asalet sınıfıyla, yani Araplar ile hak ve hukuk bakımından eşitlik elde etmek, cizyeden kurtulmak ve o zamana kadar sadece Arap asalet sınıfının kaydedildiği maaş defterlerine girmek gayretiyle" bu hareket ortaya çıkmıştır. Ona göre bu harekete müslüman olan, ancak Arap olmayan kimselerin hala cizye vermeleri sebep olmuştur⁷⁰. Bilindiği gibi müslüman olan hiç kimseden cizye alınmazdı. Ancak Haccâc, müslüman olanların sayılarının artmasıyla devlet gelirlerinde büyük bir düşme yaşanacağı endişesiyle vergi âmillerine müslüman olsalar bile, cizye almalarını emretmişti⁷¹.

Wellhausen'a göre ise, Abdurrahman'ın ayaklanmasının sebebi, Suriye ile Irak arasındaki iktidar mücadelesidir. Ona göre, Kremer'in iddiası tutarlı bir iddia değildir. Çünkü bir çok Mevâlî'nin katılmış olması, bu isyanın karakterini mevâlî'nin oluşturduğu anlamına gelmez. Gerçekte bu isyana en asil, en nüfuzlu Araplar katılmışlardır. Başta komutan Kinde reisi Abdurrahman b. Muhamed b el-Eş'as, Hamdan reisi Cerir b. Sa'îd b.Kays, Temim reisi Abdülmü'min b. Şebes b Rib'i, Bekr reisi Bistak b. Maskala gibi kabile reisleri, Muhammed b. Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdurrahman b. Abbas vb...gibi Kureyşliler, Hasan el-Basri, Kadı eş-Şa'bi, Said b . Cübeyr...vb. gibi alimler katılmışlardır. Arap aristokrasisi, devlet kudretinin mümessili olan aşağı halk tabakasından Haccâc'ın tahkir edici tavrına karşı çıkmışlardır⁷². Bir başka deyişle isyan, Irak'lıların Haccâc'ın şahsında Suriye hakimiyetini silkip

⁶⁹ Wellhausen, s.116.

⁷⁰Wellhausen, s.114.

⁷¹Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**,Çev. H.D.Yıldız, İstanbul 1979, s. 90.

⁷² Wellhausen, s. 116; **Doğuştan Günümüze**, II, 359.

atmak için giriştikleri güçlü bir teşebbüstür. Irak'lılar, Hârici'lerle savaflara katılmalarına rağmen Suriye'li askerlerden daha az maaş alıyorlardı⁷³.

Dırar Salih'e göre ise, bu ayaklanmanın sebebi, Haccâc'ın kötü idaresinden kaynaklanmaktadır. Buna dayanak olarak da âlimlerin ve kurrâ'nın katılmalarını delil göstermektedir⁷⁴.

İsmail Cerrahoğluna göre ise, âlimlerin de katılımıyla gerçekleşen bu hareketi tek bir sebepe bağlamak doğru değildir. Bu hadiseden önce meydana gelen, müslümanlara üzüntü veren olayların bu hareketteki rolünü unutmamak gerekir. Hz.Hüseyin'in Kerbela'da uğradığı acı felaket, Mekke'nin mancınıkla dövülmesi ve tahrip edilmesi, İbn Zübeyr'in öldürülmesi, Emevîlerin koyu Arap milliyetçiliği, mevâli'yi hakir görmeleri, Arap olmayan unsurlara zulmü, elde edilen ganimetlerden Arabın dışında olanlara haklarını vermemeleri gibi olaylar bu hareketin gerçekleşmesinde birer sebep teşkil etmektedir⁷⁵.

Gerçekten de Abdurrahman'ın ve beraberindekilerin gerçekleştirmiş oldukları bu hareketin sebebini bir maddede değil de bir çok maddede aramak daha doğrusudur. Süheyl Zekkar'ın da belirttiği gibi⁷⁶ birden ortaya çıkmış bir hareket değildir. Bütün bu yukarıda ifade edilen sebepleri bir araya getirdiğimizde bu hareketin neden meydana geldiğini daha iyi kavramış oluruz.

C-Haccâc'ın Velid Dönemindeki Faaliyetleri

Abdülmelik, ölmeden önce hasta halindeyken oğlu Velid'e vasiyetinde Haccâc'ı koruyup gözetmesini, onun aleyhinde konuşanları dinlememesini tavsiye etti⁷⁷. Haccâc, bu dönemde daha çok doğu eyaletlerinin fethi ile uğraştı. Velid b. Abdülmelik dönemi, gerçekten Emevî tarihinde iç isyanların hemen hemen hiç olmadığı bir dönemdir.

⁷³Wellhausen, s. 116.

⁷⁴Dırar Salih, s. 63.

⁷⁵İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara 1988, I, 144-145.

⁷⁶Süheyl Zekkar, s.168.

⁷⁷Süyuti, s. 220; Işş, s. 228.

Horasan valisi olan Mühelleb b. Ebi Sufra ise, valiliğe geldikten sonra bir çok savaşlar yaptı. Mühelleb 82/701 yılında Mervu'r-Rûz'un⁷⁸ Zâğûl⁷⁹ bölgesinde Şavsâ'da vefat ettikten sonra⁸⁰ Haccâc, onun yerine Yezid b. Mühelleb'i Horasan'a vali olarak atadı⁸¹. Yezid'den sonra da Horasan bölgesine Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi tayin etti (86/705). Kuteybe de bu bölgede bir çok fetih hareketlerinde bulundu. Ancak Haccâc'ın 95/714 yılında, ardından da Velid'in 96/715 yılında vefatı ile Kuteybe, Süleyman b. Abdülmelik tarafından idam edildi⁸².

Haccâc, Velid b. Abdülmelik zamanında Sind bölgesine Muhammed b. Kasım'ı vali olarak atadı⁸³. Muhammed b. Kasım önce Mükran ve Kannezbûr'a geçerek buraları fethetti. Oradan Ermâil'e⁸⁴ ve daha sonra Deybûl'e geçti⁸⁵. Oranın halkı ile barış yaptı. Anlaşmaya razı olmayan yerleri ise, savaş yoluyla zaptetti ve sonuçta Sind bölgesine hakim oldu⁸⁶.

Haccâc'a karşı hakim bir tavır sergileyen Abdülmelik'in tam aksine Velid b. Abdülmelik, Haccâc'ı hareketlerinde tamamen serbest bıraktı. Hatta bizzat kendi idârî muhitinde bile Haccâc'ın istediklerini yerine getirdi. Haccâc'ın teşvik ve entrikasıyla Ömer b. Abdülaziz'i valilikten azlettirdi⁸⁷. Ömer b. Abdülaziz'in Velid tarafından görevinden alınmasının bir diğer nedeni de, halifenin veliatlık düşüncesini tasvib etmemesiydi. Velid bildiği gibi kendisinden sonra hilafete geçmesi gereken Süleyman'ın yerine kendi oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etmek istemiş, ancak buna Haccâc ve Kuteybe destek verirken Güney Arapları (Kelbîler) ve diğer valiler karşı çıkmıştı. Bu da karşı tutum sergileyenlerin görevlerine son verilmesini, hatta kimilerinin

⁷⁸Mervu'r-Ruz; Mervu Şahican'a yakın bir yerdir. Bk.Yakut,V,112.

⁷⁹Zağul; Mervruz'da bir köydür. Bk.Yakut,III,142.

⁸⁰İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, IV,476; Belazüri, **Fütûh**, s.607; Ya'kûbi, II, 276; H.D.Yıldız, "Yezid b.Mühelleb", **İ.A.**, İstanbul 1988, XIII, 413-414.

⁸¹Belazüri, **Fütûh**, s. 607;. Ya'kûbi, II, 276;Ömer Ferruh, **ed-Devletül-Ümeviyye**, s.151.

⁸² Geniş bilgi için b.k.z **Doğuştan Günümüze**, II, 381-388

⁸³Belazüri, **Fütûh**, s.635; Ya'kûbi, II, 289; Ömer Ferruh,s. 152-153.

⁸⁴Ermail; Ermail olarak da bilinen burası, Sind bölgesinde Deybûl ile Mükran arasında büyük bir yerdir.Bk.Yakut,I,189.

⁸⁵ Belazüri, **Fütûh**, s. 635;Ya'kûbi, II, 289.

⁸⁶Daha geniş bilgi için bk. Belazüri, **Fütûh**, s. 635; Ya'kûbi, II, 288-289; Şükrü Faysal, **Hareketü'l-Fethi'l-İslâmi fi'l-Karni'l-Evvel**, Beyrut 1982, s 219-220; Süheyl Zekkar, s. 187-188.

⁸⁷Wellhausen, s. 118.

de ölümüne neden olmuştur. Haccâc, Ömer b. Abdülaziz'in görevden alınmasını sağladıktan sonra Mekke'ye kendisi gibi sert mizaçlı olan ve Hişam döneminde uzun bir süre Irak valiliği yapmış olan Halid b. Abdullah el Kasrî'yi getirdi. Halid de Mekke'ye sığınmış olan ve içlerinde Saîd b. Cübeyr gibi âlimlerin de bulunduğu bir takım insanları, öldürülmesi için yakalayıp Haccâc'a göndermiştir.⁸⁸

Haccâc, Velid döneminde de Abdülmelik döneminde olduğu gibi hüsn ü teveccühünü korumuştur⁸⁹. Onun zamanında Haccâc, Abdülmelik döneminde gördüğü ağır ve zor işlerin meyvelerini toplamıştır. Irak'ta derin bir sükûneti sağladı. Haccâc, bu sükûnetten yirmi yıllık savaşın, memleketin yararına açtığı yarayı sarmak hususunda istifade etti⁹⁰.

Velid b. Abdülmelik'ten sonra hilafete geçen Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın ailesine ve valilerine kötü davranmıştır. Öncelikle Haccâc'ın atadığı valileri görevinden almış, Haccâc'ın bıraktığı Irak valiliğine yine Haccâc'ın düşmanı olan Yezid b. Mühelleb'i, Muhammed b. Kasım'ın yerine ise, Yezid b. Kebşe'yi vali olarak atamıştır. Welhausen, Dozy'nin bu değişikliği iki zıt kabilenin değişimi olarak kabul ettiğini aktarmaktadır⁹¹. Bilindiği gibi Velid b. Abdülmelik, Kayslıların tarafını tutarken⁹² Süleyman b. Abdülmelik Yemenîlerin tarafını tutuyordu. Ancak Wellhausen, Dozy'nin bu düşüncesine katılmadığını belirtir. Welhausen'e göre, Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın vali ve memurlarını Kayslı düşüncelere sahip olmalarından dolayı değil, bizatihi bunların Haccâc'ın ortaya çıkardığı kimseler olmasından dolayı azletmiştir. Kuteybe b. Müslim, ne Yemenî ne de Kaysî idi. O, bu iki kabileden de uzak Bâhilî kabilesinden idi. İspanya'da bulunan Musa b. Nusayr ve Halid b. Abdullah Yemenî idiler. Ancak bunlar, yine de Süleyman'ın hışmına uğramaktan kurtulamadılar⁹³. Gerçekten de Welhausen'ın düşüncesi akla daha yatkın gözükmektedir. Bunun sebebi, Süleyman'ın Haccâc'a olan kini ve düşmanlığıdır. Çünkü Haccâc, Süleyman'ı veliahtlıktan azlederek oğlu Abdülaziz'i veliahtlığa getirmek isteyen Velid b. Abdülmelik'e destek

⁸⁸Yakûbi, II, 290

⁸⁹Brockelman, s. 91.

⁹⁰Wellhausen, s. 118; Robert Mantron, s. 105.

⁹¹Wellhausen, s.122.

⁹²H.D.Yıldız "Abbasiler", T.D.V.İ.A., İstanbul 1988 I, 31.

⁹³Wellhausen, s.122.

vermişti. Bundan dolayıdır ki Haccâc, "Velid benden önce ölür de Süleyman b. Abdülmelik'in eline düşerim" diye korkuyordu. Bu yüzden Haccâc'ın, Süleyman'ın hilafete geçmesinden önce canını alması için Allah'a dua ettiği dahi rivayet edilir⁹⁴. Gerçekten de Haccâc, Süleyman b. Abdülmelik hilafete geçmeden önce ölmüştür (95/714). Fakat Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'ın acısını ailesinden çıkarmıştır.

C. Haccâc'ın Kültürel, Ekonomik ve Bayındırlık Faaliyetleri

Haccâc, siyâsî faaliyetlerinin yanında bir takım kültürel, ekonomik ve bayındırlık alanında da faaliyetlerde bulunmuştur. Kültürel faaliyetlerinin başında ise Divanları Arapçalaştırması gelmektedir.

Halife Abdülmelik b. Mervan divanlarda, tıraz ve sikkelerde Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk halife olmuştur. O zamana kadar divanlarda Irak ve İran bölgesinde Farsça, Suriye'de Grekçe, Mısırda Kıptice ve Grekçe kullanılıyor, defter ve kayıt tutma işlemlerinde eski uygulamalar geçerli kabul ediliyordu. Bu karışıklığa son vermek için Abdülmelik döneminde Arap şekil ve usullerinin esas alınmasına çalışıldı. Divanların Arapçaya çevrilmesi ilk defa Haccâc'ın vali olduğu bölgede gerçekleştirilmiştir. Haccâc'a da bu fikri telkin eden İranlı katip Zâdenferuh'un yanında çalışan Salih b. Abdurrahman'dır.⁹⁵ Resmi dil olarak Arapça kabul edilmeden önce yaygınlaştırıldı⁹⁶. 78/69 yılında Haccâc, Irak Divanlarında Arapça kullanılmasını emretti. Resmi divan dili olan Farsça'nın yerine Arapça'yı koydu⁹⁷. Haccâc'ın yaptığı kültürel faaliyetlerden bir diğeri de Kur'an'ın noktalanması gibi kutsal bir vazifeyi yerine getirmesidir. Haccâc'ın bu kültürel faaliyetlerinin dışında Kur'an'ın harflerini saydırdığı ve Kur'an'ı cüzlere taksim ettirdiği de rivayet edilmektedir⁹⁸.

⁹⁴Ömer Ferruh, s.166; **Doğuştan Günümüze** II, 354.

⁹⁵**Doğuştan Günümüze**, II, 379

⁹⁶İşş, s.231; Ömer Ferruh, s.150; Abdülaziz Salim, **Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye**, Beyrut 1406/1986, s. 694; Abdülaziz ed-Dûri, "Divan", **T.D.V.İ.A.**, İstanbul 1994, IX, 378; Brockelman,s. 83.

⁹⁷Abdülaziz ed-Dûri, "Divan", **T.D.V.İ.A.**,İstanbul 1995,IX,, 378; Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 1991, s. 95; Dırar Salih, s. 112.

⁹⁸Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccac b. Yusuf es-Sekafi", **U.Ü.İ.F.D.**, Sayı IV, s 125.

Haccâcın ekonomi alanındaki en önemli faaliyeti ise, para politikası üzerinde olmuştur. İlk İslâmî dinar ve dirhem Abdülmelik b. Mervan tarafından bastırılmıştır. Daha sonra da Haccâc, bir dirhem bastırarak onların üzerine Allah'ın gücünü ve kudretini belirten Kur'an'dan bir takım ayetler yazdırmıştır⁹⁹. İslam ülkelerinde geçerli olan Bizans dinarı ile İran dirhemini¹⁰⁰ kaldırarak İslâmî paraları bastırdı. Arkasından da Haccâc, 76/695 yılında para basım merkezleri (darphane) kurdu. Haccâc'ın, bu faaliyetinin dışında hubûbat alım ve satımında hile ve haksızlıkları önlemek için tek tip ölçü kullanımı yoluna gittiği belirtilir.¹⁰¹

Bayındırlık alanında ise, Vâsıt şehrini kurması, kanalların imarı ve posta teşkilatını geliştirme gibi bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Haccâc, 83/702 yılında¹⁰²Vâsıt şehrini inşa ettirmiştir¹⁰³. Çünkü burası Irak'ın o zamanki iki merkez şehri olan Kûfe ve Basra'nın ortasında, Hûzistan'ın merkezi Ahvâz'a aynı mesafede 40'km de bulunuyordu¹⁰⁴. Burayı inşâ etmesinin nedeni Haccâc'ın Irak bölgesinde sert uygulamalarda bulunmasına rağmen bölge halkına olan güvensizliğidir. Bu güveni sağlamak için Kûfe ve Basra'nın ortasında bir tampon bölge amacıyla Vâsıt'ı inşa etmiştir. Haccâc, Vâsıt şehrini kurarken beraberinde camii saray ve Kubbetü'l-Hadra'yı yaptırdı¹⁰⁵. Haccâc, yirmi sene devam eden iç karışıklıklardan dolayı alt üst olmuş olan memleketin refahını yeniden sağlamaya uğraştı. Öncelikle, iki nehrin suyunu bütün memleketle dağıtan kanalları ve her yıkılışında suları süratle yayılan ve etrafı kaplayan, çöle karşı onun verimliliğini koruyan bendleri, yeniden işe yarar hale getirmekle başladı.¹⁰⁶ Ayrıca Nil ve Zab nehirlerinin kanallarını düzelttiği de rivayet edilir¹⁰⁷. Haccâc'ın, özellikle Muaviye devrinde kurulmuş olan posta teşkilatına biraz daha aktiflik kazandırdığı aktarılır. Özellikle İbnü'l-Eş'as ayaklanması sırasında Kûfe ile Şam arasında gidip

⁹⁹ Daha geniş bilgi için bk. Süyûti, s. 217 Işş, s. 235; Ömer Ferruh, s. 150.

¹⁰⁰ Hudari, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, s. 503.

¹⁰¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Z.K.Ugan, İstanbul 1991, III, 13

¹⁰² Taberi, VI,383; Belazüri, **Fütûh**, s.415; Süyûti, s. 215.

¹⁰³ Bazı kaynaklarda 84/703 olarak belirtilir. Bk. Wellhausen, s.117; Brockelman, s.90; M.Streck, "Vasıt", **İ.A.**, İstanbul 1988, XIII, 222. el-Hamevi de 84/703 yılında başlayıp, 86/705 yılında bittiğini belirtir. Bk.Yakut,V.348.

¹⁰⁴ Bk.Yakut,V.347-348; M.Streck, "Vasıt", **İ.A.**, XIII, 222; Wellhausen, s.117.

¹⁰⁵ Belazüri, s. 415; M.Streck, "Vasıt", **İ.A.**, XIII, 222

¹⁰⁶ Brockelman, s.91.

¹⁰⁷ Işş, s.224.

gelen postacılarla Abdülmelik'e, günlük olayları ulaştırma imkanı elde etmiştir. Haccâc bunun için her 12 km mesafede özel binitler hazırlatarak, postacıların değişim usûlüyle posta işini daha kolaylaştırmıştır¹⁰⁸

D-Haccâc'ın Şahsiyeti ve Hakkında Söylenilenler

Haccâc'ın fiziki özellikleri konusunda sadece asık suratlı ve ufak tefek bir cüsseye ait olduğu hususundan başka bir bilgiye rastlayamadık.Tabakat kitaplarının bir kısmında Haccâc'a hiç yer verilmemiş, verilenlerde ise, genellikle siyâsî faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Haccâc, sert bir idareci olarak bilinir. Bunu bizatihi kendisi de kabul ederek "Sert idarecinin ve sert hükümetin pek az kişiye zararı dokunacağını, fakat zayıf bir idarecinin ve zayıf bir hükümetin zararının herkese olacağını"¹⁰⁹ söylemiştir. Her şeyden önce Haccâc'ın sert bir idari yapıya sahip olduğu konusunda şüphe yoktur.Haccâc'a bir çok insanı katlettiği için "Zalim Haccâc" denilmiştir¹¹⁰. Ancak Batılı araştırmacıların çoğu, Haccâc için söylenen bu sıfatın bir itham olduğunu, gerçek olmadığını kabul ederler. Bununla birlikte Haccâc'ın sert bir idareci olduğunu ve o zamanın şartlarına uygun olarak da sert olması gerektiği inancını paylaşırlar¹¹¹.

P.Hitti'ye göre, Haccâc hakkında yazılan tarihlerin çoğu Abbasi iktidarı zamanında yazıldığı için onu kana susamış bir zalim, ve gerçek bir Neron olarak göstermişlerdir. Aslında Haccâc'ın aldığı sert önlemler boşa gitmemiştir¹¹². Yusuf el-Işş da bu fikre katılarak, Haccâc'ın kasıtlı olarak kan dökmediğini belirtir ve Haccâc'ın çok insan öldürdüğü düşüncesini de şiddetle reddeder¹¹³.

¹⁰⁸İbn Tabataba, **el-Fahrî**, Beyrut ty. s.106.

¹⁰⁹**Doğuştan Günümüze**, II, 353.

¹¹⁰**Doğuştan Günümüze**, II, 353; P.Hitti, II, 328; Bahriye Üçok, **Emeviler-Abbassiler**, Ankara 1968, s.48. Ayrıca Zirikli tarihçilerin çoğunun Haccac'ın kan dökücü olduğu konusunda müttefik olduklarını belirtir. Bk. Zirikli, II, 175.

¹¹¹Lammens, "Haccac" **İ.A.**, V, 18-19; P.Hitti, II, 328; G.Levi Della Vida, "Emeviler", **İ.A.**, İstanbul ty., IV, 245; Bahriye Üçok, s.48. Üçok, ayrıca, onun İmparatorluğun birlik ve bütünlüğünü sarsan Haricileri yıldırma ve onları ortadan kaldırmak için başka türlü hareket edemeyeceğini de belirtir. Yine Üçok, Haccac'ın bunları yaparken Peygamber tarafından kurulmuş olan teokratik devlet geleneğini sürdürmek amacını taşıdığını ifade eder. Bk. Üçok, s. 48.

¹¹²P.Hitti, II, 328.

¹¹³Işş, s. 221.

Julius Wellhausen da ona izafe edilen kötü işler ve öldürmeleri uydurma ve Haccâc'ın ölümünden sonra da ona karşı düşmanlarının devam eden kininin sonucu olarak değerlendirmekte ve yine Haccâc'ın Basra'da Zâviye savaşından sonra büyük bir kalabalığı öldürdüğü haberini asılsız olarak kabul etmektedir. Kremer ve Vloten'i bu asılsız haberlere inanmalarından dolayı da eleştirir. Wellhausen, Haccâc'ın tam tersine Basra'da İbnü'l-Eş'as ile olan mücadelesinden sonra derhal savaşı bırakanlar için genel af ilan ettiğini, Suriye askerlerinin işgal edilen şehirlerde taşkınlıkta bulunmalarının önüne geçtiğini, ancak buna rağmen affı kabul etmeyip karşı çıkanları öldürdüğünü belirtir. Wellhausen'a göre Haccâc, dönemin insanlarından daha az batıl inançlı ve daha az gelenek düşkünü, dinsiz ve münafık bir insan hiç değildi¹¹⁴. Kısacası Wellhausen'a göre, Haccâc, yaşarken de ölürken de vicdanı rahattı¹¹⁵. G.Levi Della Vida da, Wellhausen'ın fikrine katılarak Lammens gibi o da Haccâc'ın sâdik bir müslüman olduğunu belirtir¹¹⁶. Lammens ayrıca onun sadece ıslahatçı bir adam olmayıp aynı zamanda yaratıcı bir devlet adamı olduğuna inanır¹¹⁷. Yine Haccâc'ın samimi bir müslüman olduğunu belirtirken ona atfedilen zalimlik sıfatının ve Haccâc'ın öldüğünde 50.000 erkek ve 30.000 kadının zindanda olduğu ile 120.000 veya 130.000 kişiyi öldürdüğü iddialarının, Haccâc'a karşı uydurulmuş bir yalan ve bir ithamdan ibaret olduğunu ifade eder¹¹⁸.

İrfan Aycan ise, Haccâc'ın önemli bir siyasi kişi olduğunu belirtirken, özellikle onun muhalifleriyle yapmış olduğu mücadelelerde çok sert ve acımasız davrandığının altını çizerek bu davranışın beraberinde iç isyanları da getirdiğini belirtmektedir¹¹⁹.

Haccâc hakkında söylenenlerin tamamen iftira olduğunu söyleyenlerin yanında tam tersine onun eşsiz bir zalim olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır:

¹¹⁴Wellhausen, s. 120.

¹¹⁵Wellhausen, s. 120-121.

¹¹⁶G.Levi Della Vida, "Emeviler", *İ.A.*, IV, 273.

¹¹⁷Lammens, "Haccac", *İ.A.*, V, 19.

¹¹⁸Lammens, "Haccac", *İ.A.*, V, 18-19.

¹¹⁹İrfan Aycan, "Haccac b. Yusuf", *Bizim Dergah*, s.47.

İbn Hallikan, Haccâc'ın, insanların kanını dökmede, öldürmede ve cezalandırmada benzerinin olmadığını, ayrıca Haccâc'ın siyasette İbn Ziyad'ı örnek aldığını belirtir¹²⁰.

Nuri Ünlü ise, Haccâc'ın hayatının baştan sona kötülük, pislik ve cinayetlerle dolu olduğunu ve tarihte ender rastlanan zalimlerden olduğunu belirtir¹²¹. Mevdûdi de Abdümelik ve oğlu Velid'in yaptıkları en kötü işin, Haccâc'ı vali olarak atamak olduğunu söyler¹²².

Ahmet Lütfi Kazancı da makalesinde, biraz daha ılımlı bir yaklaşım sergiledikten sonra Haccâc'ın öldüğü zaman iyi insanlar tarafından defnedilmediğini belirtir¹²³.

Haccâc, yirmi yıllık valiliğinden sonra ölünce geride pek fazla bir şey bırakmamıştır. Bu da onun mal biriktirme hırsına sahip olmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten Haccâc'ı değişik noktalarda eleştirenler bu noktada ona söylenebilecek hiç bir şey bulamamışlardır. Aynı zamanda Haccâc, güçlü bir hitabet yeteneğine sahipti¹²⁴. Hatip olduğu kadar da fasihdi. de Fesâhatta çoğu zaman Hasan el-Basrî ile denk tutuluyordu¹²⁵.

Sonuç

Gençliğinde Kur'an muallimi olarak görev yapan Haccâc, idârî hayatına Abdümelik'in veziri ve danışmanı olan Ravh b. Zenba'nın komutasında bir asker olarak başladı. Daha sonra Abdümelik tarafından Abdullah b. Zübeyr üzerine gönderilen Haccâc, yaklaşık iki yıl Hicaz valisi olarak kaldı. Bundan sonra Irak ve Basra valiliklerine atanan Haccâc, burada özellikle Hâricilerle mücadele etti. Hârici isyanlarını bastırarak Irak'ta sukuneti sağladıktan sonra Horasan valiliğine getirildi. Doğuya doğru fetihleri genişletmek amacıyla Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi Sicistan'a gönderdi. Onun yenilmesi üzerine büyük bir orduyu Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eşas komutasında Rutbil üzerine gönderdi. Ancak Abdurrahman ve askerleri Haccâc'a karşı

¹²⁰ İbn Hallikan, II, 31

¹²¹ Nuri Ünlü, **İslam Tarihi**, İstanbul 1992, s. 197.

¹²² Mevdûdi, **Hilafet ve Saltanat**, Çev. Ali Genceli, İstanbul 1966, s. 252.

¹²³ Kazancı, "Haccac b. Yusuf", **U.Ü.İ.F.D.**, Sayı IV, 123.

¹²⁴ Zirikli, II, 175.

¹²⁵ Hudari, **Tarihu'l Ümemi'l-İslâmiyye**, Mısır 1969I, 176

ayaklandılar. Bu ayaklanmayı bastırmayı başaran Haccâc, Mâverâünnehir üzerinde Mühelleb b. Ebî Sufra, Yezid b. Mühelleb ve Kuteybe b. Müslim ile bir çok fetih hareketlerini gerçekleştirdi. Sind bölgesine de Muhammed b. Kasım'ın eliyle hakim oldu. Fetih hareketleri ve isyanların dışında bir çok kültürel, ekonomik ve bayındırlık alanında faaliyetlerde bulunan Haccâc, 95/714 yılında kendi kurduğu şehir olan Vasıt'ta vefat etmiştir.

Samimi bir Emevî taraftarı olan ve bunun için bir takım mücadelelere girişen ve çeşitli hizmetler gerçekleştiren Haccâc hakkında bazen îtidal ölçüsü kaybedilerek aşırılığa gidilmiştir. Genellikle yaşadıkları dönemlerde olumlu veya olumsuz, ama önemli bir takım faaliyetleriyle temayüz etmiş idareciler ya aşırı övülmüşler, ya da fazlasıyla yerilmişlerdir¹²⁶. Haccâc da bunlardan bir tanesidir.

İslam Tarihinde tedvin faaliyetinin başladığı dönem, Emevîlerin tarihten silinip yerini Abbasilere bıraktığı dönemdir. Çoğu zaman iş başına gelen yeni bir idare, sistemini sağlamlaştırmak için kendinden önceki idareyi veya idarecileri karalamaya ve kötülemeye başlar. Bu işde de devletin resmi tarihçileri büyük rol üstlenirler. Abbasiler de bunu yapmışlardır. Emevî soyundan olanlara veya Emevî yanlılarına zulmedilmiş ve Ömer b. Abdülaziz hariç bütün Emevî halifeleri ve idarecileri alabildiğine kötülenmiştir¹²⁷. Bu yüzden Haccâc'ın yapmadığı bir işi ona isnad edebilecekleri gibi bazı olaylar da gereğinden fazla abartılmış olabilir. Özellikle rivayet edilen sayıda insan öldürdüğünü, kadın ve erkekleri aynı hapisanede tuttuğunu¹²⁸ kabul etmek mümkün değildir. Yine bazen ona söylemediği halde bazı sözler de isnad edilmiş olabilir. Haccâc'ın hayatta en çok lezzet aldığı işin kan dökmek olduğunu¹²⁹ söylemesi ve Medine'den çıkarken yaptığı rivayet edilen konuşma buna sadece bir kaç örnektir. Ancak bunun yanında az da olsa onu övmek için söylenen sözlere de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Onun her gece

¹²⁶Ahmet Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara 1992, VIII, 189.

¹²⁷A.Önkal, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", **İslami Araştırmalar Dergisi**, VIII, 189.

¹²⁸el-Karamani, **Ahbaru'd-Düveli ve Asârü'l-Üveli fi't-Tarih**, thk., Ahmed Hatit vd., Beyrut 1412/1992, I, 29.

¹²⁹Mes'ûdi, III, 132.

Kur'an'ın dörtte birini okuduęu¹³⁰ ve pek samimi bir müslüman olduęu¹³¹ Őeklindeki rivayetler de buna birer örnektir.

¹³⁰ez-ZerkeŐi, **el-Brhan fi Ulmi'l-Kur'an**, thk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1391/1973, I, 250.

¹³¹Lammens, "Haccac", **İ.A.**, V, 19.